

אמנות האהבה לאריך פרום*

זכר (דכורא) ונוקבא

שתי דעות הן במיניות. יש חוקרים, ופרויד בכללם, הנוטים למחשבה שהיצר המיני יש לו אופי גברי בין באיש ובין באשה. ביטויה הפשוט הוא הרושם של הנער שאין האשה אלא גבר סריס, וכן ההנחה שהאשה מחפשת בדרכים שונות תחליף לחלקי המין הגבריים שאבדו ממנה. כנגד דעה זו מדגיש פרום בספרו שהמיניות של האשה היא מיוחדת במינה ואין לה אופי גברי. ולא רק במיניות אלא גם באופי יש צד גברי. "סטרא דדכורא", שהקווים האופייניים לו הם חדירה, התקפה, מנהיגות, פעילות, משמעת, הרפתקנות, ויש צד נקבי, "סטרא דנוקבא", שהקווים האופייניים לו הם קליטה, התגוננות, ריאליזם, סבילות ואמהות. בכל אחד מבני האדם יש סטרא דדכורא וסטרא דנוקבא. בהתאם לעובדה הפיסיולוגית שבגבר יש הורמונים של אשה ובאשה יש הורמונים של גבר, הרי המינים הם אנדרוגניים (דו-מיניים) מבחינה פסיכולוגית, אלא שבדרך כלל ידן של התכונות הגבריות היא על העליונה בגבר, וידן של התכונות הנשיות באשה. אם נחלשו תכונות האופי הגבריות בגבר עד כדי כך שהוא נשאר אחרי התגברותו במצב של ילד מבחינה אמוצינאלית, יש שהוא מנסה "להשלים" את החסר לו על ידי הדגשה מוגברת של תפקידו הגברי במיניות.

Erich Fromm: Die Kunst des Liebens, Ullstein-Verlag 1955 *

ספר זה יפה להשתמש בו בחינוך המתכננים המבוגרים כי יש בו ביאורים פשוטים וקולעים לתופעות חשובות בחיי אנוש. השתמשתי בניסוחיו, אך השמטתי דברים שלא נראו לי. ויש שחלקתי על דבריו ונימקתי את תפיסתי בניגוד לתפיסה שבספר. סני הסעיפים הראשונים (דכורא ונוקבא, אבא ואמא) משמשים יסוד לדברים הבאים אחריהם. המבנה והחלוקה הם משלי.

הביטויים: "דכורא ונוקבא" הלקוחים מן הקבלה מתאימים לציין את העקרונות המתגשמים בזכר ובנקיבה.

והתוצאה היא שהוא נהפך לדון וז'אן. גם הסאדיזם אפשר שיטמש תחליף לגבריות, ואם נחלשו התכונות הנשיות אפשר להגיע למאזווכיזם.

(פרום אומר שיתכן שבהעדר האפשרות של הזכר ללדת, כלומר למלא את הצורך והכיסופים לעמוד בקשר עם הטראנסצנדנטי על ידי לידת הילד, נוצרת בו הדחיפה ליצור יצירות שהן מעשה ידי אדם ורוחו).

האנשים, הגברים והנשים, אינם יכולים לעמוד בניתוק, בבדידות, ומשום כך הם מספרים זה לזה על חיהם, תקוותיהם ופחדיהם. הם מגלים זה לזה את דמיונותיהם הילדותיים ועומדים על המשותף להם ביחסיהם לסביבה. העדר המעצורים הוא סימן לאינטימיות שביניהם. יש בני זוג שאינם מרגישים בכוח המשיכה שביניהם אלא בשעה שהם ישנים יחד, והרי הם נותנים ביטוי גלוי וחפשי ממעצורים לשנאה ההדדית שביניהם במריבות, ומחפשים קירבה ואהבה אצל אנשים זרים. הזר נהפך לאיש ה"אינטימי". אנשים אלה "מתפרנסים" לרוב מחוויה של "אהבה" לזר עד שהיא דועכת ומתעורר הצורך ל"כיבוש" חדש, ל"אהבה" חדשה, ותמיד היא מלווה תקווה-אשליה שהאהבה החדשה תהיה שונה מן האהבות שקדמו לה, שתהיה ממשית יותר מהן. האשליה מתחזקת על ידי האופי המטעה של המיניות, כי המשיכה המינית יוצרת אילוסיה של התאחדות והתמוזגות, אבל רבים האנשים המתאהבים, האוהבים והנאהבים, הנשארים זרים זה לזה כבתחילה. הם מתביישים זה בפני זה ואפילו שונאים זה את זה לאחר מעשה, כי הם חשים בהסתלקותה של האילוסיה ובהתגברותה של הזרות אחרי האיחוד המדומה.

יש שבני הזוג מדמים בנפשם שגברו על הבדידות ובאמת לא גברו עליה. הם התרחקו אמנם משאר האנשים, אבל עדיין הם זרים זה לזה, כי לא הצליחו להתגבר על האנוכיות ולזכות בשנוחה שבנתינה.

בדרך כלל אין בני האדם מודים בגורם זה שבאהבה, וכן אינם מודים בגורם אחרי שבאהבה הארוטית והוא גורם הרצון. לאהוב את הזולת אינו רק ענין של רגש חזק אלא גם ענין של הכרעה והחלטה. אילו היתה האהבה רק רגש בלבד לא היה כל מקום להבטחה שמבטיחים בני הזוג לאהוב זה את זה. (ואל תקשה כאן על יסוד העובדה שרבים אינם מקיימים את הבטחתם, כי ההבטחה היא גורם הקיים ועומד גם אם מפירים אותה, כשם שהאמת קיימת גם אם בני אדם משקרים). לדעתו של פרום יש

באהבה הארוטית גורם של משיכה אינדיבידואלית ויש בה גם גורם של החלטה, אקט של רצון, והמזיגה של משיכה ורצון היא היא האהבה. פרום מבחין בין אהבה עצמית לבין האנוכיות, והאנוכיות היא לדעתו תוצאה של העדר אהבה עצמית.

הצו של התורה „ואהבת לרעך כמוך” מניח שהאדם מעריך ואוהב את החוויה החד-פעמית שהיא האני שלו, ושאינן ניגוד בין אהבת-עצמו לבין אהבת-הזולת. העיקר באישיות האנוכית הוא שאינה יודעת אלא את השמחה בלקיחה בלבד, ואינה מרגישה כל שמחה בנתינה, שהיא מעונינת אך ורק בעצמה ורוצה לזכות בכל לעצמה.

כיום אידיאל הנישואין הוא „צוות” (Team) הפועל ללא הפרעות. כדוגמת פקיד שעליו להיות סבלן ונעים-הליכות, אף האידיאל של בני הזוג הוא שיהיו שניהם סבלנים זה לזה ונעימי הליכות. על הבעל „להבין” את האשה ולהיות לה לעזר, עליו להביע דעה חיובית על שמלתה החדשה וגם על המאכלים שהכינה, ועליה „להבין” אותו ולסלוח לו בשעה שהוא חוזר עייף וזועף הביתה. עליה להקשיב לדבריו בתשומת-לב כשהוא משיח דאגותיו בעבודתו, ולא לכעוס אלא להתיחס אליו בהבנה כשהוא שוכח את יום-הולדתה. אבל כל זה אינו יחס חלק, משומן יפה, בין שני אנשים שתפקידם לטפל זה בזה באופן שירגישו בטוב, אך כל זה יתכן מבלי שיהיה ביניהם יחס נפשי מרכזי.

גישה זו לנישואין, שהעיקר בה היא הסבלנות, היא גישה חדשה¹. בשנים שלאחר מלחמת-העולם הראשונה שררה בעולמנו גישה אחרת לנישואין, שיסודה הסיפוק המיני ההדדי. אך בדיקת ההפרעות המיניות המצויות ביותר — הקרירות המינית בנשים והצורות הרציניות של הליאות המינית בגברים — מראה שיסוד ההפרעות הוא במעצורים נפשיים שאינם מאפשרים לאנשים לאהוב בכל מאודם. פחד או איבה כלפי המין השני וכדומה הם הרקע לקשיים העוצרים בעד האדם לתת את עצמו כליל, לפעול

1 הגישה החדשה (שהיא בעצם ישנה, אלא שנתחדשה לאחר הגישה המינית ששררה אחרי מלחמת העולם הראשונה) עדיפה מן הגישה המעמידה את היחס על המיניות הבהמית שאינה נכונה, שהרי הבהמיות טבעית לבהמה ואינה טבעית לאדם. אין לשלול את הגישה של הסבלנות, אלא יש לחנך את המתבגרים לראות בגישה זו כעין פתיחה לגישה מהותית, שהאושר בנישואין יושג על ידי שיהיו האנשים בעלי מרכז נפשי ומוכנים להתגבר במידת האפשר על הנטייה לאנוכיות.

באופן ספונטאני ולתת אימון באופן ישיר ובלתי-אמצעי בבן-הזוג בשעת הקירבה הפיסית.

ההנחה שביסוד הגישה המקובלת היתה שהגבר רודף תמיד אחרי כיבושי נשים, ושרק לחץ החברה מונע בעדו מללכת אחרי עיניו ולבו, שכל הגברים מקנאים זה בזה ושהקנאה ההדדית המושלת בעולם תתקיים כגורם מרכזי עדי-עד, ושהאושר תלוי בסיפוק המיני. אבל העובדות הקליניות מוכיחות — אומר פרום — שגברים וגם נשים המספקים את תאוותם המינית ללא מעצור אינם מאושרים כלל, אלא סובלים לעתים קרובות מתסביכים נברוטיים וסימני חולי רציניים. מכאן שהסיפוק המלא של משאלות האינסטינקטים אינו בסיס לאושר, ולא זו בלבד, אלא אין בו אפילו ערובה לבריאות נפשית מינימאלית. ההנחה ששימשה יסוד לתפיסה המינית היא איפוא מופרכת.

בתקופה שלאחר מלחמת-העולם הראשונה חל שינוי בקאפיטאליזם: המעבר מתסכון לתצרוכת. לפני מלחמת העולם הראשונה נחשב אורח חיים צנוע כדרך להצלחה כלכלית ואחריה נעשתה הצריכה יסוד להרחבת השוק. העיקרון של סיפוק הצרכים השתלט לא רק בכלכלה אלא גם בספירה המינית.

לדברים האלה של פרום יש להעיר שהגישה שנתקבלה אחרי מלחמת העולם הראשונה נבעה ממקורות קדומים ובאה לאחר „הכנות” רבות במאה הי"ט. היה זה מרד הרוח באלילות הכספית ובצביעות המינית גם יחד, וגורמי המרד היו נפשיים ואמיתיים, אלא ביטוי המרד היה מסולף. ברחו מן הרכוש ומן הצביעות, אך מצאו מקלט בבהמיות, שאינה הולמת את טבע האדם. „תורתם” של אנשי המרד התקבלה על הלבבות, הן משום שנקל לשכנע את בני-האדם שסיפוק יצריהם הוא העיקר, והן משום שביסוד הדברים היה גורם אמיתי והוא סלידת בני האדם מן הצביעות שררה לפני כן.

השקפתו של פרום ניתנת לסיכום כך: האהבה אינה אפשרית אלא אם כן שני האנשים מתקשרים זה בזה מתוך מרכזי הווייתם, כלומר אם כל אחד מהם מוצא ומרגיש את עצמו מתוך מרכזו משלו, כי רק במקום שיש חוויה מרכזית יש מציאות אנושית וחיים אנושיים ויש בסיס לאהבה, והעיקר באהבה שהיא מכוונת להענקת טובה לזולת ולשמחה שבנתינה.

אבא ואמא²

לדעתו של פרום ההבדל העיקרי שבין אהבת האם לבין אהבת האב הוא בזה שאהבת האם היא ללא תנאי ואהבת האב היא אהבה הקשורה בתנאים מסוימים. בתכונותיו של הילד ובמילוי החובות מצד הילד. האם אוהבת את הרך הנולד משום שהוא הילד שלה, לא משום שהוא ממלא תנאי מסוים או משום שהוא מתאים למשאלה, לתקוה מסוימת. האם היא המולדת, היא האדמה, היא הטבע, היא המקור שממנו אנו באים. לא כן האב שבשנים הראשונות של החיים אין לו כמעט כל קשר עם הילד, ואין להשוות את ערכו לערכה של האם בחיי הילד. בזמן הראשון אחרי הלידה דומה הילד לעובר במעי אמו, הוא אינו מכיר את החפצים שבסביבה, הוא אינו מכיר את העולם ואינו מכיר את עצמו. הוא יודע את הצורך בחום ובמזון, אך אינו יודע את מקור החום והמזון, את האם. אחר כך מכיר הילד את מקור החום והמזון, את האם, אך אינו מכיר את האב. האב אינו מייצג את העולם הטבעי, כי אם את הקוטב השני של הקיום האנושי, את עולם המחשבות, את הדברים שיש בהם תפיסת ידי אדם (שנוצרו בידי אדם), את החוק, את הסדר ואת המשמעת. האב מלמד את בנו תורה ואין האם מלמדת את בנה תורה³. האב מורה לבן דרך בעולם, והוא מעונין ביורש שיבוא במקומו בעולם. בשנה הששית לחייו מתחיל הילד להיות זקוק להנהגתו ולסמכותו של האב. זו יש שהיא סבלנית ויש שהיא מטילה מרות. רוב הילדים עד גיל שמונה משאלתם העיקרית היא להיות אהובים משום שהם כמות שהם. הם שמחים אם אוהבים אותם, אבל עדיין אינם אוהבים. אחר כך מגלה הילד את טעם ההרגשה להיות אוהב ולא רק להיות אהוב, לתת משהו לאם או לאב ולא רק לקבל מהם, וזהו חידוש גדול שמתחדש אז בחיים.

האדם המבוגר מגיע לבסוף למצב שהוא נעשה לאמו של עצמו וגם לאביו של עצמו. הוא מפתח בתוך עצמו נפש אמהית ונפש אבהית

2 ב"אמא" הכוונה לארכיטיפוס של האם, לעקרון האם, למתגשם באם, וכן ב"אבא" הכוונה לעקרון האב, למתגשם באב.
3 קטן אביו חייב ללמדו תורה, ואין האשה חייבת ללמד את בנה, שכל החייב ללמוד — חייב ללמד (רמב"ם הלכות תלמוד תורה פרק א', הלכה א').

כאחת. הנפש האמהית אומרת לו: אין חטא ואין פשע העשויים לשלול ממך את אהבתי ואת חפצי בחייך ובאשרך; והנפש האבהית אומרת לו: עשית עוול ואין אתה יכול להמלט מתוצאותיו! עליך לשנות את אורח חייך כדי שאוכל לאהוב אותך!

הגעגועים לאם מהווים באדם המבוגר גורם באהבתו הארוטית. לעתים הם מוצאים את ביטויין בדתיות, אך לעתים הם מקבלים צורות נברוטיות.

יש מחלות נפש או ליקויי נפש שיסודם בזיקה לאם ויש שיסודם בזיקה לאב. למשל, אם היתה לו לאדם אם שפינקה אותו ביותר ואב שהיה חלש או אדיש, אפשר שהנער ידבק באמו וישאר דבוק בה, שיתפתח ויהי לאדם התלוי באמו והמרגיש את עצמו תמיד כנטול כוח, כנתק כולו ביד היצר לקבל ולא לתת, להיות מוגן ולא להגן על אחרים, כמי שזקוק שיטפלו בו וידאגו לו ואינו יכול לטפל באחרים ולדאוג להם. הוא לא יהיה מסוגל לרכוש לעצמו תכונות של אב, כלומר משמעת, אי־תלות וכושר לעצב ולכוון את החיים. אדם כזה מנסה למצוא בנשים וגם בגברים מסוימים — „אמהות“. אם להיפך, האם היא קרת־מוג, אדישה או אלימה, הילד עשוי להעביר את הדרישה לאהבה (להיות אהוב) מן האם על האב, להתפתח ולהיות לאדם המכוון באופן חד־צדדי לצד האב, לאדם המתמסר כולו לעקרונות החוק, הסדר והמרות, ושחסר לו הכושר לקבלת אהבה. התפתחות זו מתחזקת ביותר אם האב מטיל מרות ויחד עם זה הוא קשור מאד בבנו. מניחים שצורות מסוימות של הנברוזה של הכפיה (שאדם מרגיש עצמו כאנוס להרגיש ולעשות מעשים מסוימים או כאנוס להמנע מרגשות וממעשים מסוימים) מתפתחות במיוחד על יסוד של קשר חד־צדדי לאב, בעוד שהיסטוריה, שיכרות, העדר כושר העשייה, דכאון, מועקה הם תוצאות של קשר חד־צדדי לאם.

פעמים רבות נהקלים ביחסי אהבה נברוטיים בגברים שהתפתחות רגשותיהם נשארה תקועה בזיקה אינפאנטילית לאם. גברים אלה לא נגמלו, והם תמיד כילדים הזקוקים לאהבה ולהגנה אמהית, לחום, לדאגה ולהערצה. הם זקוקים תמיד לאהבה שאין לה סיבה אחרת מלבד הסיבה שהם זקוקים לה, משום שהם ילדיה נטולי הכוח של האם. אדם בעל זיקה אינפאנטילית לאם הוא לרוב לבבי ומקסים כשהוא מנסה להשפיע על אשה שתאהב אותו.

אבל מטרתו היא שהאשה תאהב אותו ולא שהוא יאהב את האשה. זהו הצד השלילי באמא הבולע את העצמאות. האם אינה רק נותנת חיים אלא גם הורסת חיים, היא יכולה להפליא באהבה, אבל אין כמוה פוגעת בפרי בטנה. בסמלים דתיים (כגון בדמותה של האלה היהודית קאלי) ובסמלים שבחלום אנו פוגשים בשני האספקטים של האם: האם המחיייה והאם הממיתה.

צורה אחרת של פאתולוגיה נברוטית אתה מוצא, כאמור, באנשים ששולטת בהם הזיקה לאב, כגון באדם שאמו מסוייגת וצוננת ואילו האב (גם עקב קרירותה של האם) מרכז את כל התענינותו בבן, והוא „אב טוב“ ועם זה מצווה את בנו: עשה ואל תעשה. כשהוא שמח על התנהגותו של הבן הוא משבח ומעניק לו מתנות, אך כשהבן אינו מוצא חן בעיניו הוא מתרפו ומגדפו. הבן שאהבת אביו הוא כל מה שיש לו בעולם נעשה קטור באב ומשועבד לו והמטרה העיקרית בחייו הוא לשמח את אביו. אדם כזה מנסה בהמשך חייו למצוא תמיד דמות של אב שיוכל להתקשר בה. אפשר לו להצליח בחברה, להיות בעל מרץ ובעל אחריות, אך ישאר מסויג ביחס לנשים, כי אין לאשה משמעות מרכזית בחייו. בתחילה הוא יכול לעשות רושם על אשה, אבל האשה תתאכזב ממנו אחר כך. (יוצאת מכלל זה אשה שגם היא במקרה בעלת זיקה מיוחדת לאב, שהיא עלולה להיות מאושרת בנישואיה עם גבר מסוג זה שיחסו אליה כיהס לילד עיקש).

מסובכים הם המקרים של ההפרעות באהבה שסיבתם נעוצה בחוסר האהבה שבין הורי הזוג המושלים ברוחם ואינם מתקוטטים ואינם מביעים את אי־סיפוקם זה מזה. נערה שגודלה בבית כזה אינה יודעת ברור מה היא הרגשת ההורים ומה הם חושבים בלבם, ובאזירה של הבית מורגש תמיד יסוד של ריקנות, של מחסור, של משהו בלתי ידוע, והתוצאה היא שהנערה נכנסת לתוך עולמה העצמי, שהיא מסתגרת וחולמת בהקיץ, וגישה זו נשארת גם ביחסי האהבה שלה אחרי התבגרותה.

האשה הנארקיסטית (המאוהבת בעצמה), האלימה והרוכשנית (הלר קחת ואינה נותנת) אפשר שתהא אם „אוהבת“ כל זמן שהילד הוא קטן, אבל רק האשה המשרשת עמוק בקיומה העצמי והמאושרת יותר בנתינה מאשר בלקיחה אפשר לה שתהא אם אוהבת בהתבגר הילד, כשהוא הולך ומשתחרר מאפוטרופסות.

יש אִם הדואגת דאגה מופרזת לילד, ובעצם היא מרגישה גם מעין איבה למושא אהבתה, איבה שאמנם נדחתה כמעט כליל מן התודעה ובכל זאת היא קיימת. לעתים מקורה של הדאגה הרבה הוא בזה שעליה למלא את החסרון ביכולת לאהוב את הילד. תפיסה זו מקויימת על ידי הנסיונות במסירות הנברוטית. אדם נברוטי מסור אינו רוצה דבר לעצמו, כל חייו הם למען אחרים, ואף על פי כן אינו מאושר ואין לו יחס אמיתי לזולת. חוסר האנוכיות הוא סימן נברוזה המצוי באנשים לא מעטים הסובלים מסימפטומים אחרים כגון דכאון, מועקה, עייפות, חוסר היכולת לאהוב וכו'. האנאליזה מראה שהאדם משותק ואינו יכול לאהוב ולשמוח באהבתו, שהוא בעצם מלא שנאה לחיים, ושחוסר האנוכיות אינו כאן אלא חוסר פרודוקטיביות נפשית שהוא השורש למסירות וגם להפרעות האחרות. במקרים רבים חושבת אם מסורה שעל ידי מסירותה ילמד הילד להכיר את האהבה וידע מה זה להיות אהוב וגם מה זה לאהוב, אך התוצאות מאכזבות. הילד אינו מאושר, הוא מתוח ומפחד תמיד שמא תגנה אותו אמו והוא משתדל למלא את משאלות לבה והעצמות והאהבה נמצאות חסרות. פרום עומד על כך שהתפתחות האנושות מראה שהאדם הלך והשתחרר מן הטבע, מיסוד האם. האדם הקדמון מצא את בטחונו בקשריו עם הטבע, הוא החויק בזהותו עם עולם החיות והצמחים. בהרבה דתות קדומות החיה הוא הטוטם או החיה הוא האל. בחגיגות דתיות או במלחמה לובשים הפרימיטיבים מסכות של חיות. בשלב גבוה יותר, כשכשרונותיו של האדם מתפתחים, הוא עוסק במלאכות יד ובאמנות ואינו תלוי רק במתנות הטבע, בפירות שהוא מוצא ובחיות שהוא צד, והוא הופך את מוצרי כשרונו, את מעשי ידיו לאלהים. הוא עושה פרויאקציה של כוחותיו וכשרונותיו ומעריץ באופן כזה את שלטונו בעולם⁴. האדם נעשה מודע לעצמו וגילה שהוא העליון והנשגב בעולם. בשלב זה של האלוהות האנת-

4 זהו יסוד האלילות כמו שנוסח על ידי ישעיהו הנביא בפרק ב': למעשה ידיו ישתחוה, לאשר עשו אצבעותיו. יש להעיר שהרע באלילות הוא בזה שהאדם מנתק את עצמו מן הספירה האלוהית של העל-אני וגם מן הספירה הבהמית של הטבע ונעשה תקוע בעצמו, וזה כשלוננו. האידיאל האנושי האמיתי הוא שיהיה האדם קשור בטבע מצד אחד ובספירה של העל-אני (של האלוהי) מן הצד השני. גם הניתוק מן הטבע-האם אינו טוב.

רופומורפית יש התפתחות בכיוון של סטרא דדכורא (של אָל זכר) ושל סטרא דנוקבא (של אלה נקבה) — יש שהאב עומד במרכז ויש שהאם עומדת במרכז. פרום מקבל את הדעה שלפני השלב הפאטריארכאלי של הדתות היה שלב מאטריארכאלי שלו היתה האם היצור העליון⁵. יסודה של הדת המאטריארכאלית הוא — לדעתו של פרום — בזה שאהבת האם היא אהבה ללא תנאים, שהאם אינה בודקת באהבתה, ואין אהבתה נקנית בתכונות או במעשים. האם אוהבת את ילדיה מפני שהם ילדיה, לא משום שהם טובים וממושמצים, משום שהם שומעים בקולה ועושים את רצונה. במקום שאהבה זו קיימת היא מעניקה הרגשה של ברכה ובהעדרה גוצרת באדם הרגשה של יאוש ואבדון. במקום שהאם היא המוטיב הראשי בדת, יש לאדם אמון באהבתה והוא בוטח בה. הרגשתו היא: אף על פי שאני עני ונטול כוח, ואף על פי שחטאתי, הרי היא אמי והיא תוסיף לאהוב אותי. לא כן בדת הפאטריארכאלית שהאל הוא אל קנא והוא יכול לעשות באדם שיצר ככל העולה על רוחו. התנ"ך הוא פאטריארכאלי, ורק בדת ישראל המאוחרת, ובמיוחד בזרמים השונים של המיסטיקה היהודית מופיעים אספקטים אמהיים של האלוהות. גם בכנסייה הקאתולית תופסת האם מקום ניכר. האם היא מרים אם ישו או הכנסייה⁶. בשלב הפאטריארכאלי של הדת כפי שהוא בא לכלל ביטוי מובהק בתנ"ך האדם רואה את עצמו כבנו של האלהים, כילד שמן הדין שיהיה לו אבא האוהב אותו, השומר עליו ועוזר לו, וזועם עליו כשהוא עובר על מצוותיו. בשלב זה של הדת האלהים מחליט להביא מבול על הארץ ולהשחית את המין האנושי, משום שלא מצאו בני האדם חן בעיניו⁷. רק נוח מצא חן בעיניו ואתו כרת ברית והתחייב שלא להשחית עוד את המין האנושי. האלהים נהפך אחר כך במשך ההתפתחות לאב רחמן. לדעתו של פרום רוב בני האדם בדורנו לא התגברו עדיין על השלב האינפאנטילי, על האשליה הילדותית, ואמונתם באלהים היא עדיין אמונה באב הרחמן העוזר לאדם בשעת זחקה, אך

5 נכונה יותר היא הדעה שהיו מקומות ותנאי חיים שבהם התפתחה המאטריארכאליות והיו מקומות שהיו שם תנאים להתפתחות הפאטריארכאליות, ואין לקבוע שהמאטריארכאליות היא השלב שלפני הפאטריארכאליות.

6 ביהדות: השכינה או כנסת ישראל.

7 הנימוק של התורה הוא: משום שהשחיתו את דרכם והיו לאנשי חמס.

האיש הדתי באמת, זה שתפס את מהותה של האידיאה המונותיאיסטית והולך לאורה, אינו מתפלל לאלהים ואינו מבקש מאת האלהים שיתן לו משהו ואינו מצפה לקבל ממנו משהו, אלא האלהים הוא בשבילו סמל האהבה, האמת והצדק.

לדבריו אלה של פרום על הדת (היהודית-הנוצרית) הפאטריארכלית ועל התפתחותה מן התנ"ך ועד דורנו יש להעיר כמה הערות. נתחיל בדבריו על הדת בימינו. לפי דעתי סכנה גדולה נשקפת לאדם מצד ההתבגרות קודם זמנה. ההתגברות המופרזת על הילדות עשויה לפגום בטעם החיים של האדם ולהביא אותו לאלילות של האלהת עצמו. התלות האינפאנטילית באב שבשמים ובאם-טבע היתה רקע טוב לתרבות אמת, והאדם הנעשה לאביו של עצמו ולאמו של עצמו קודם שנעשה ראוי לכך אין לו תקנה. האלהים שהוא סמל האהבה, האמת והצדק נוטה להיות מופשט ולהיעלם כליל, ואז נשאר האדם לבדו. זוהי הטעות העיקרית בתפיסתו של פרום.

מלבד זה עלי להעיר הערות אחדות לנושאים התנכיים ולבעיות הנוגעות לתנ"ך בחינוכנו כיום.

לא נכונה היא הערתו של פרום שהאלהים גירש את האדם מגן העדן כדי שלא יוסיף לאכול מעץ הדעת וכדי שלא יזכה בדרך זאת להיות לאלהים. לפי התורה זאת היתה דעתו של הנחש (המייצג את הצד השלילי שבאדם ושבועולם), יותר נכון: כך טען הנחש ברצותו לפתות את האדם ולהכשילו. אך לאמיתו של דבר רצונו של האלהים שהאדם יהיה לאלהים במידת האפשר, והסכנה באכילה מעץ הדעת היא בזה שהאדם עלול ליהפך לאלוהים מדומה, ולצערנו, נכון הוא שכדבר הזה קרה כבר כמה פעמים בתולדות האדם.

הדגשתו של פרום שהשם „אהיה אשר אהיה“ אין בו כל מומנט של עתיד היא הדעה המקובלת על רבים ממפרשי המקרא, אבל לדעתי אין הדבר כך. העיקר בשם „אהיה אשר אהיה“ הוא, לדעתי, דוקא המומנט של העתיד הסמוך והנראה ביותר, העתיד הברור כמו התורה. עיין ספר שמות פרק ד', פסוק י"ב: לך ואנכי אהיה עם פיד, ושם פסוק ט"ו: ואנכי אהיה עם פיד ועם פיהו. הביטוי „אשר אהיה“ בא לחזק את העתיד, ולומר שאינו עתיד מעורפל ורחוק אלא עתיד ודאי וקרוב. בשמות פרק ג', פסוק

י"ב כתוב: כי אהיה טמך, וזה לך האות כי אנכי שלחתיך בהוציאך את העם ממצרים תעבדון את האלהים על ההר הזה. האות הוא כאן תוקף הקיום בעתיד הקרוב, שנקבע לו מקום (ולא במובן אות ומופת). מרכז קיומם הועבר על ידי השם „אהיה“ לעתיד הקרוב, ומקומם (השייך למרכז קיומם) הועבר להר חורב.

אמנם צדק פרום שהאספקט הפאטריארכלי שורר בתנ"ך, אבל המוטיב של האב הרחמן תופס בתנ"ך מקום לא פחות מן המוטיב של „אל קנא“. האלהים פוקד עוון, אבל גם עושה חסד לאלפים, ואף על פי שהביטוי „אב הרחמן“ (או: רחמנא) הוא מאוחר ביהדות הרי הביטוי „כרחם אב על בנים“ נמצא כבר בתהלים (ק"ג, י"ג). אופיינית היא הפיסקה בתפילת ראש השנה: אם כבנים ואם כעבדים, אם כבנים רחמנו כרחם אב על בנים ואם כעבדים עינינו לך תלויות עד שתחוננו. כאן מובלטים שני האספקטים: בן ועבד, ובעצם אין כאן אלא סיכום היחסים שבתנ"ך. (התחייבותו של האלהים שלא להביא מבול ושלא להשמיד את המין האנושי גם אם האדם ירבה לחטוא, גם אם מידת הדין תחייב להשמידו, הוא עדות למידת הרחמים המכריעה את הכף).

בעיות חמורות מתעוררות בימינו בחינוך האדם באמצעות התנ"ך. האדם שבימינו קרוב לניתוק מן העל-אני (האלוהי) ומן אמא-טבע כאחד והספירה האנושית-רק-אנושית נוטה להיות בלתי תלויה בספירה שמעליה ובספירה שמתחתיה. הדמות האלוהית האמיתית, כלומר הדמות המתאימה כיום לעזור לאדם שימצא את דרכו אל הטראנסצנדנטי, אינה דמות האל הקנא העושה באדם יצור כפיו כל אשר יחפוץ, ודברי ההלל והשבח לאלוהים המרובים במסורתנו ובמסורות של העמים האחרים אינם דרך טובה במצב כמצבנו. בדברי הנביאים מעורר יסוד ה„אב“ בעיות קשות, האמת ניתנה להיאמר, הרבה פעמים מטרידה אותנו ההקבלה בין פרקים שונים בתנ"ך לבין האב, שעליו דובר קודם, שריכז את כל נטייתו וחיבתו בבנו והבן אין לו אם והוא משועבד לאביו, והאב משפיע עליו רוב טובה בשעה שהוא הולך בדרכים שהתווה לו ועונשו קשה כשהוא הולך בשרירות לבו. ונשאלת השאלה הקשה: כלום זה יחס בריא? כלום זה מחנך? זוהי דוגמה לאותן הבעיות הנוגעות לחיינו הפנימיים ולחיי חניכינו ואין להתעלם מהן כדרך שנהגו זה שנים רבות.

פרום מעיר שיש הקבלה בין אהבת ההורים לבין אהבת האלהים. הילד קשור קודם־כל לאמו שהיא יסוד ההוויה, הוא מרגיש את עצמו חסר־כוח והוא זקוק לאהבת אם. אחר כך הוא פונה לאביו שהוא המרכז החדש של המחשבה ושל המעשה ורוצה למצוא חן בעיניו. וכשהאדם מתבגר הוא משתחרר מדמויות האם והאב, שהם כלל הכוחות המגינים והמצווים עליו, מקים בעצמו את עקרון האם ואת עקרון האב ונעשה לאביו ולאמו של עצמו. אם אין האדם משתחרר מן הקשר לאם (לטבע, לשבט או לעם) ומן הקשר לאב (לאיזו סמכות שהיא) המעניש והנותן שכר, אם הוא נשאר בתלותו הילדותית בהורים (וממלאי מקומם), הרי אמונתו היא עדיין אמונה שדרגתה נמוכה. זיגמונד פרויד כבר עמד על כך שבתת־ההכרה של אדם קיימים עדיין השלבים הקדומים של ההתפתחות הרוחנית של האנושות בבחינת אפשרויות; אך האהבה לאלהים מקבילה לאהבה לבני האדם והיא תלויה במבנה החברה שאדם חי בה. אם החברה דורשת שעבוד, כניעה (גלויה או סמויה) למרות (של השלטון או של דעת־הקהל או של השוק), הרי האהבה לאלהים ולבני האדם היא אינפאנטילית ורחוקה מן האידיאל של הדתות המונותאיסטיות. ואם החברה מפתחת באדם את העצמות ואת השמחה שבהענקת טובה לזולת, הרי האהבה לאלהים היא אהבה של מבוגרים. כבר העירותי שיש באידיאל הזה של המונותאיזם סכנה של ניתוק מן הילדות מבלי לזכות בעצמות אמיתיות. חסרה מן האידיאל הזה העברת התלות באב ובאם על העל־אני שהוא גם הכוח המקיים את הקוסמוס. העברה זו היא עיקר גדול באמונה וחשוב שישאר בה מטעמה ומריחה של הילדות.

הרמב"ם מגדיר את אהבת ה' כך: בשעה שיתכונן האדם במעשיו ובברואיו הנפלאים הגדולים, ויראה מהם חכמתו שאין לה ערך ולא קץ. מיד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאוה תאוה גדולה לידע השם הגדול, כמו שאמר דוד: צמאה נפשי לאלהים לאל חי (הלכות יסודי התורה פרק ב', הלכה ב'). כיצד היא האהבה הראויה — שואל הרמב"ם, והוא אומר: שיאהב את ה' אהבה גדולה, יתירה, עזה מאד, עד שתהא נפשו קשורה באהבת ה' ונמצא שוגה בה תמיד כחולה אהבה שאין דעתו פנויה מאהבת אותה אשה (לפי הלכות תשובה פ"י, ה"ג). ואינו אוהב הקב"ה אלא בדעת שידענה, ועל פי הדעת תהיה האהבה, אם מעט מעט ואם הרבה הרבה,

לפיכך צריך האדם לייחד עצמו להבין ולהשכיל בחכמות ובתבונות המודיי עות לו את קונו (שם הלכה ו'). הרגשה זו המתוארת על ידי הרמב"ם בהלכות הנזכרות מתאימה לאנשים אינטלקטואליים במובהק ועם זה בעלי מורשה דתית עמוקה, שקיבלו מאבותיהם (כרמב"ם עצמו), ואינה מתאימה לרוב בני אדם. מלבד זה חל שינוי גדול בחכמות (במדעים), שהמדעים בזמננו אינם סוללים את הדרך למרום. (יוצאת מן הכלל: ההתעמקות בבעיות פסיכולוגיות כגון הבעיות: דכולא זנוקבא, אבא ואמא וכיו"ב, העשויה לעזור במקצת לאדם).

לדעת פרום אין אהבת האלוהים תלויה במחשבה הנכונה אלא במעשה הנכון. והוא מביא ראיה לדבריו מן היהדות שהעיקר בה הוא ההלכה, אורח-החיים, וכן מקארל מארכס שאמר על הפילוסופים שהם רק פירשו את העולב באפנים שונים, והעיקר הוא לשנות את העולם. הדגשה זו של פרום נכונה, אך היא טעונה השלמה, שהעיקר הוא המעשה המעורה בחוויה ולא המעשה כשלעצמו.

ירידתה של אהבת האלהים מקבילה בימינו לירידה שחלה באהבת הבריות. היא קשורה בעובדה, שגברה הזרות בעולם האדם, שגברה השאיפה לקחת מן הזולת ולא לתת לזולת. פרום מתנגד בתקיפות להשקפה השוררת כעת שאנו נמצאים בשלב של התחדשות דתית ושבמהרה בימינו תבוא תחיית הדת, ואומר שאין דבר הרחוק מן האמת כהשקפה זו. אבל פרום מתעלם מגרעין האמת שיש בהשקפה זו והוא שהאנשים נכספים כיום לתוכן, שהם מחפשים אמונה, אהבה, שמחה, ורוצים להתגבר על הזרות ועל הניתוק. זהקיים בנו מקרא שכתוב: וינהו אחרי ה' (שמואל א' ז', ב'). פחתה גאוות אדם בהישגיו החברתיים והטכניים, והוא מרגיש שחסר לו דבר יסודי והוא תוכן חיים, ואין להתעלם מזה. אין ראיה לדבר, אבל יש סימן לדבר והסימן נראה לי כסימן מובהק.

החיים המודרניים *

החברה הקאפיטאליסטית מיוסדת על עקרון החירות הפוליטית מצד אחד ועל השוק כמווסת היחסים הכלכליים וגם היחסים החברתיים מן הצד 9 הרבה תופעות שמדובר בהן בפרק הזה אינן ענין לחיים המודרניים בלבד, כי אנו מוצאים אותן גם בדורות הקודמים אלא שבדורנו החמיר המצב.

האחר. בחברה זו הרכוש הוא בעל חשיבות גדולה יותר מן המהות האנושית. בזמן האחרון חלו שינויים גם ברכוש וגם בכוחות העבודה, והיוזמה עברה מן הפרט אל הביורוקרטיה. לדבריו אלה של פרום יש להוסיף שחל שינוי גם במדע המתקדם בכיוון הטכנוקראטיה. יש להוסיף שגם בחברה הקומוניסטית מתגברות הביורוקרטיה והטכנוקראטיה בקנה-מידה עצום, ומלבד זה בולטת שם תמיד הסתירה בין ההלכה (מטרות החופש והשוויון וביטול מרותה של המדינה) לבין המעשה של שלילת החירות והגברת המדינה.

הקאפיטאליזם המודרני זקוק לאנשים שיכולים לעבוד הרבה יחד בלי סכסוכים, לאנשים שצריכתם הולכת וגדלה, שטעמם ניתן להשפעה ולסטאנדארדיזאציה, ושאפשר לחזות מראש במה יבחרו כשיצטרפו לבחור בצרכיהם. דמות האדם המודרני דומה לזו המתוארת על ידי אלדוס הכסלי בספרו „עולם חדש יפה“. הוא ניזון כראוי, לבוש כראוי, בא על סיפוקו מבחינה מינית, אך הוא חסר עצמות ומושפע מפתגמים שיגרתיים שטחיים, ועומד בקשרים שטחיים עם האנשים שבסביבתו. הנאתו בבליעת סחורות ותמונות וכתבי-עת וספרים וסרטים, והעולם אינו קיים אלא כדי להשביע את רעבונו. העולם הוא תפוח ענקי, בקבוק ענקי, שד ענקי, והוא יונק ממנו עד בלי די.

האדם העובד שעות רבות במשרד רוצה „להתפרק“ ולא לעשות מאומה בשעות המנוחה. כיון שלעתים קרובות הוא מוכרח לעבוד לשם מטרות שאינן מטרתיו שלו ולעשות את עבודתו בדרך שאינה דרכו אלא בדרך המתאימה למנגנון העבודה, על כן הוא מתמרד בשעות המנוחה וההתמרדות מתבטאת בפריקת עול מוחלטת. (קל כמובן לתת עצות לאחרים ולומר להם מה לעשות בשעות המנוחה וקשה להגשימן, אבל העצה הנושנה נראית בכל זאת כנוכחה, והיא שינסה האדם לעמוד על הערך שבעבודתו ואז לא תהיה העבודה לטורח ולא תהיה המנוחה מוקדשת כולה להשתחררות מן הטורח).

חוסר הריכוז אופייני הוא לאדם המודרני. חוסר הריכוז שלנו ניכר במיוחד בקושי שיש לנו להשאר לבדנו, לשבת במנוחה, בלי לדבר ובלי לעשן, בלי לקרוא ובלי לשחות. מצב זה הוא בלתי-אפשרי לרוב בני האדם, ומכאן שהתיקון בתחום הריכוז הוא צורך חיוני לנו.

האדם המודרני דוגל בשוויון. האשה שווה כיום לגבר משום שההבדל לים שבין שני המינים נעלמה, והגברים והנשים נעשו זהים. אבל עם ביטול הקטביות של המינים הולכת ומתבטלת גם האהבה הארוטית המיוסדת על קטביות זו.

החברה החדשה מטיפה לאידיאל של שוויון משום שהיא זקוקה לאטומים אנושיים שאינם נבדלים זה מזה במאומה, הפועלים בלי לגרום חיכוכים והניתנים להיתוך כללי ולהיות למקשה אחת. אטומים אנושיים שווים אלה בשמעים כולם לאותם הציוויים וכל אחד מהם משוכנע שאינו פועל אלא על דעת עצמו ובהתאם למשאלות לבו. כשם שהייצור המודרני הוא ייצור המוני שהסטאנדארדיזאציה יפה לו, כך גם דרושה לתהליך החברתי המודרני סטאנדארדיזאציה של בני אדם ולזו קוראים שוויון.

בארצות המערב נעשה ההיתוך על ידי קונפורמיזם, מופעל על ידי השיגרה ואינו אינטנסיבי, אבל הוא חלש מדי מלת תוכן לחיים. התפשטות השכרות והשימוש בסממנים המשכרים וכן ההתאבדות הם סימנים לכשלוננו של קונפורמיזם זה. בארצות המזרח נעשית הסטאנדארדיזאציה על ידי פקודות משטרה ותעמולה, אך אי אפשר להעניק תוכן אמיתי לחיים על-ידי משטרה ותעמולה.

האדם הוא בעל חיים השואף להתחקות על שרשם של דברים. הוא רוצה גם לעמוד על מהותה של הנפש ועל מהותם של החיים. הדבר בולט ביחוד בילדים. הילד לוקח חפץ, מפרקו ושוברו כדי לעמוד על טיבו. הוא צד פרפר ומורט את כנפיו באכזריות כדי לדעת אותו, כדי להכריחו שיגלה לו את סודו. בפעולה אכזרית זו יש מוטיב עמוק והוא המשאלה לדעת את סוד החיים. מתוך שאיפה זו הגיע האדם בכל הדורות לגילויים המדעיים ולהישגים הטכניים ובכל זאת לא הגיע לעמוד על העיקר¹⁰.

האדם הוא בעל-חיים היודע מה קרה לו בעבר ומה אפשר שיקרה

10 יש להעיר שבימינו הוברר לאנשים שהרבו לעמוד על טיבם של דברים, שמבנה העולם הפיסי אינו ניתן לדימוי ואינו מתקבל על הדעת, שבעצם אינו מובן לנו כלל. ויתכן שבעתיד יגיעו למסקנה שאליה הגיע מחבר פרק כ"ח בספר איוב שעיקר החכמה הוא לסור מרע, ובלשוננו: להיות פתוח, לשאוף להיות "אני" בעל מרכז ולזכות בעל-אני.

לו בעתיד. הוא יודע שימי חיינו קצרים, שנולד בלי שישאלוהו¹¹ ושעל כרחו ימות. כל ימיו הוא נאבק ברודפיו, בכוחות הטבע ובכוחות החברה העומדים עליו לכלותו. אך יש שתי הרגשות קשות בקיומו הנוגעות ליסוד חייו והן התגברו בדורות האחרונים: ההרגשה שאין מחסה וההרגשה שאין גשר. ההרגשה הראשונה ניתנת לתיאור בדימוי של בית הפרוץ מכל עבר, וההרגשה השנייה ניתנת לתיאור בדימוי שעומדים על שפת הנהר ורוצים לעבור אך אין מעבר. לעתים גדמה לנו שאין בכלל "שם", שיש רק "פה" וה"פה" הוא דל, כי קר ואין־סופי הוא העולם. ההרגשות של בושה ושל אשמה אינן זהות עם ההרגשה שאין גשר או שאין שם, כי הבושה והאשמה מניחות שיש מישהו שמתביישים בפניו ומרגישים באשמה כלפיו. המובן של העירום בספר בראשית פרק ג' (בכתוב: וידעו כי עירומים הם) הוא לדעתו של פרום, שהבדידות נעשתה מודעת לאדם וחוה וכן געשה ההבדל המיני שביניהם מודע להם. הם נעשו זרים זה לזה ועדיין לא למדו לאהוב זה את זה. ולפיכך אדם מצדיק את עצמו בטענה שחווה אשמה בדבר ואינו מנסה להצדיק את חוה. חוסר האהבה הוא מקור הבדידות¹². יסוד הבדידות מורגש הוא בתרבויות השונות. בתורתו של בודהא ובתורות אחרות של המזרח הרחוק הביאה תודעת האדם (שהאדם נעשה מודע לעצמו) לידי פרישה מוחלטת מן הסביבה האנושית ומן העולם בכלל עד כדי כך שנעלמה הסביבה ונעלם העולם, ואם אין עולם — אין בדידות. האדם ניסה תמיד

11 אין לומר שנולד בעל כרחו, כי לא שאלו אותו בכלל אם הוא רוצה או אינו רוצה.

12 הפירוש הסמלי של יונה במעי הדג שבסיפור התנכ"י הוא, לדעתו של פרום, שלא היתה בו ביונה הרגשת האהבה והרחמים והוא הגיע למצב של אדם הנמצא בכלא, מנותק מבני אדם. אבל יתכן שהימצאותו של יונה במעי הדג היא גם סמל להישקעות בבלתי־מודע כפתיחה למפנה שחל אחרי כן ביונה, שנהפך לבו והיה לאיש אחר. העיקר בסיפור על יונה הוא, לדעתי, שלא היה בו ביונה בתחילה אומץ־הלב לקבל על עצמו את הסבל הצפוי לנביא המנבא על חורבן שיבוא על הרשעים כדי להתזירם בתשובה, שאם יצליח בפעולתו הנבואית ויחזרו הרשעים בתשובה הרי לא תתקיים נבואתו וייחשב לנביא שקר, ולבסוף נעשה לנביא אמיתי המוכן לקבל על עצמו את הסבל הכרוך ביעודו. יונה לא רצה בתחילה להיות בזוי בעיני אלה שיצילם על ידי נבואתו ועל כן ברח תרשישה, וגם בשעה שהטיל ה' רוח גדולה בים בגללו רצה יונה להתחמק, ולא קיבל על עצמו את האחריות עד שהפילו גורלות לדעת בשל מי באה הסערה והגורל נפל עליו. יתכן איפוא שההישקעות היא כעין מוות שלפני הלידה החדשה של יונה.

לצאת בדרכים שונות מן הבדידות לתחום של המלאות או לתחום של החדלון. (גם האורגיה המינית הביאה בני אדם במזרח הרחוק ובמקומות אחרים למצב של התפשטות הגשמיות הדומה למצב של הטרָאנס או למצב המושג בעזרת סממנים מסוימים).

פרום עומד על תורת ההגיון הפאראדוקסית שהיתה שלטת במחשבה הסינית וההודית וכן בפילוסופיה של הרקליט ביוון ובשם „דיאלקטיקה“ נעשתה לתורת ההגיון של הגל ושל מארכס. זוהי לוגיקה שאינה מכירה בחוק הסתירה ולפיה אפשר לומר: הדבר קיים ואינו קיים כאחד. מהותה של הלוגיקה הפאראדוקסאלית באה לכלל ביטוי בדבריו של לאוטסה בספר טאֶו־טהֶקינג: הדברים שהם באמת — הם פאראדוקסיים. המכיר אינו מדבר, והמדבר אינו מכיר. המשמעות שאפשר לעמוד עליה אינה המשמעות הנצחית, השם שיכולים לבטאו אינו השם הנצחי.¹³

הבאתי את הדברים האלה של פרום על הלוגיקה הפאראדוקסית שהביא אותם דרך אגב בקשר לנושאים, כי יתכן שיש בהם ענין רציני לעתיד. כל מה שאנו למדים מן המדע החדיש הוא שהעולם אינו מובן, שהוא פלאי, שאינו ניתן לדימוי ולביאור הקרוב לנו, שהאלטרנאטיבות שאנו רגילים בהן כגון שהעולם נוצר במקרה או שנוצר שלא במקרה, בדרך ההתפתחות או בדרך היצירה הפתאומית וכדומה אינן אלטרנאטיבות של ממש. אולי אי-שם בקוסמוס נבראו (במקרה או שלא במקרה, בדרך ההתפתחות או בדרך של יצירה פתאומית, או לא במקרה ולא שלא במקרה, לא בדרך של התפתחות ולא בדרך של יצירה פתאומית אלא בדרך הנעלמת מאתנו כליל שאנו רק חשים שהיא אפשרית) יצורים התופסים את הכל באופן אחר לגמרי, ואולי באופן יותר נכון מאתנו, שהרי כל תפיסתנו תלויה בחושינו ובמבנה של מוחנו ואין כל יסוד לסמוך על אלה.

רעיונות כאלה עולים בקרבנו בשעה שאנו שמים לב לפלא שנעשה מודע לנו על ידי המדע החדיש, אבל אין בפלא להפיג את הצינה ואין בו סיכוי למחסה וגם לא לגשר.

בחלק האחרון של ספרו מציע פרום הצעות של תיקון לאדם המודרני.

13 עיין לעיל בראש הפרק על החלום.

אין לצפות הרבה מהצעות אלה שכבר הוצעו על ידי אחרים ואף על פי כדאי לעיין בהן.

חשוב הוא לאדם בזמננו שילמד להתבודד, להיות עם עצמו, בלי לקרוא ובלי לשמוע רדיו, בלי לעשן ובלי לשתות. עליו לשבת ישיבה שאין בה מתח, לסגור את העינים ולנסות לתאר לעצמו, שלפניו שטח לבן חלק ולגדש את התמונות ואת המחשבות המפריעות לו בזה, אחר כך ינסה להקשיב לנשימה שלו, לא שיחשוב על הנשימה ולא שישפיע על הנשימה אלא שידע שהוא גושם, שהנשימה תהיה מודעת לו, אחר כך ינסה לתפוס את ה"אני", את מרכז הכוחות שבקרבו, את מה שיוצר את עולמו. יש לעשות אימוני ריכוז כאלה לפחות כעשרים דקה בבוקר וכן בערב לפני השינה.

על האדם ללמוד להיות מרוכז בשעה שהוא שומע מוסיקה, בשעה שהוא משוחח עם הזולת או בשעה שהוא מסתכל בתמונה. על ידי כך מקבלים הדברים — גם מעוטי הערך — ממד חדש של מציאות, כי האדם נפתח לקבל את המציאות.

השיחה שבין אדם לחברו עשויה להיות נטולת ערך גם אם משוחחים על דברים העומדים ברזומו של עולם אם המשוחחים נזקקים לצירופים נדושים, ואינם משתתפים השתתפות נפשית בתוכן הדברים שעליהם הם מדברים.

יש להיזהר מפני חברה רעה, ולא רק מפני חברה רעה במובן המקור בל, כלומר מפני אנשים הרסניים שקירבתם מרעילה, אלא גם מפני אנשים שאינם חיוניים בפנימיותם ואינם מדברים באופן ממשי, כי גם קירבתם של אלה גורמת לדכאון ולהתרוקנות. לעתים אפשר להשפיע על אנשים כאלה אם אין מגיבים על דבריהם בקלישאות קבועות ובדברים שהם חסרי תוכן חיוני, אלא מגיבים באופן נפשי, בלתי־אמצעי. יש ואנשים כאלה משנים פתאום את התנהגותם הקבועה הודות להפתעה, הודות לבלתי־צפוי שבתגובה הנפשית הבלתי־אמצעית. המביא אותם לידי כך, שהכיסופים שבקרבתם למציאות נפשית מוציאים אותם — לפחות לזמן מה — ממחיצתם (מתחום הפיקציה והבאנאליות החברתית־שיגרתית), והם עוזבים ארצית את המסגרות הקבועות שהם מורגלים בהן.

הריכוז הנדרש מאתנו בזמן הזה פירושו שבזמן שאנו עושים דבר

מסוים נהיה כולנו נתונים בכאן ובעכשיו, פתוחים וסבלניים. אם רצוננו ללמוד סבלנות דינו להסתכל בילד המתחיל ללמוד ללכת ברגליו. הוא נופל פעם אחת, פעם שניה, פעם שלישית, ובכל זאת הוא מנסה שוב ללכת, מתקדם כמה צעדים ונופל, מתקדם יותר עד שמגיע היום והוא למד ללכת מבלי ליפול.

יש אנשים רבים שלא ראו מימיהם אדם האוהב ממשית, או אדם בר־לבב בעל אומץ־לב ובעל ריכז, וכדי להיות ערים לגבי עצמנו מן ההכרח הוא שיהיה לנו דימוי ברור וקרוב של אנשים אוהבים ושל אנשים ברי־לבב, בעלי אומץ־לב ובעלי ריכז, שנכיר פעילות אנושית בריאה וחיונית. אך כיצד יכול אדם להגיע לידי חוויה כזאת אם לא נמצא אדם כזה בקרבתו לא בימי הילדות ולא אחרי כן? יש לעורר את תשומת־לבם של הצעירים על כך עד כמה חשוב הדבר להם ולחיייהם לחפש אחרי אדם כזה ולהתכוון בו, בדיבורו ובמעשיו, מקרוב. וכאן נקודת התורפה של שיטת החינוך שלנו, ש"אנשי המופת" של תרבותנו הם כוכבי הקולנוע, עתונאים ואנשי רדיו מסויימים, אישים מתחום הכלכלה, הטכניקה והאדמיניסטרציה, הפוליטיקה והשלטון, שעיקר כוחם הוא לרוב במה שעלה בידם להיות ידועים ומפורסמים.

העיקר בחיים הוא לרכוש את היכולת לאהוב, להיות מוכן לאהוב את הזולת, להתגבר על הנאָרְקִיזִם, כלומר להתגבר על הגישה שרק לתאוות ולפחדים "שלי" יש ממשות, ללמוד להיות פתוח לגבי אנשים ועניינים ולראות אותם כמות שהם לעצמם, לרכוש את היכולת להגיע לגרעינים הפנימי של האנשים ושל הדברים שבעולם ולראות אותם מתוכם. יש לדעת שכל הצורות של הפסיכִּוְזָה הן בעצם צורות קיצוניות של חוסר הכשרון להיות בעל יחס נפשי לזולת ולסביבה. לחולי נפש רבים הממשות היחידה בעולם היא הממשות שבקרבתם, ממשות הפחדים והיצרים שלהם, והעולם הסובב אותם אינו אלא סמל למה שבקרבתם והוא נוצר על ידיהם.

יש לשים לב לכך שמוסר האדיבות והנימוסיות נבדל באופן יסודי ממוסר התורה שביטויו הממצה הוא "ואהבת לרעך כמוך", כי מוסר האדיבות מיוסד על ההנחה שיש מרחק ביני לבין הריע, שאני מכבד ומעריך את הריע, אבל אין אני אוהב אותו, ומוסר התורה מיוסד על הקירבה, על ההנחה שעלי להיות מוכן לאהוב אותו ולבטל את המרחק ואת הזרות

שבינינו. כאן נשאלת השאלה החמורה: כיצד מגשימים את אהבת הריע בחיים, הרי העקרון המונח ביסודה של החברה הקאפיטליסטית והעקרון של האהבה סותרים זה את זה! (עד כאן דברי פרום, ויכולים להוסיף על דבריו שבענין זה אין הבדל מהותי בין מזרח למערב, וגם במשטר הקומרניסטי נשאלת אותה השאלה עצמה בשינוי נוסח: הרי המעשה בחברה הקומוניסטית ואהבת הריע סותרים זה את זה). פרום אומר שאמנם אנשים המסוגלים לאהוב הם יוצאים מן הכלל ונדירים בחברה הנוכחית שמטרתה היא ההצלחה המשקית, אבל יש עדיין אנשים כאלה, ומתם ורק מהם אפשר ללמוד ארחות־חיים.